
TÜRKİYE'DE DEMOKRASİYE GEÇİŞİN İÇ VE DİŐ ETKENLERİ

*Turgay UZUN * Muęla Üniversitesi*

Abstract

The period between 1946-1950 had been great importance in the history of Turkish political life. In this period, Turkey had transitioned from one-party ruled political regime to democratic system. The transition has internal and external affects. Internal affects based upon economic and social structure of the country. After the Second World War, the triumph of democracy, increasing value of democracy and desiring nearness of the country to the West because of threats of Soviet Union were the reasons of the external factors. In 1946, by forcing these internal and external factors, Democrat Party founded. Between 1946-1950, Democrat Party functioned as opposition party. In this period, conception of opposition placed in Turkish political life persistently.

Keywords: Transition to Democracy, Democrat Party, Single-Party System, Political Opposition, Etatism

Özet

Türk Siyasal hayatında 1946-1950 yılları arası dönem büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde, Türkiye tek partili rejimden çok partili demokrasiye geçiş yapmıştır. Çok partili hayata geçişin ise iç ve dış nedenleri bulunmaktadır. İç nedenler, ülkenin iktisadi ve toplumsal yapısına dayanan nedenlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrası demokrasinin zaferi ve yükselen değer haline gelmesi, Sovyet tehditleri nedeniyle Türkiye'nin Batya yak-

* Doç.Dr., Muęla Üniversitesi, İ.İ.B.Fakültesi,Kamu Yönetimi Bölümü.

laşma isteği ise dışsal nedenleri oluşturmaktadır. Bu dönemin en önemli özelliği, Demokrat Partinin kurulmasıyla muhalefet olgusu vazgeçilemeyecek biçimde yerleşmesidir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasiye Geçiş, Demokrat Parti, Tek Parti Sistemi, Siyasal Muhalefet, Devletçilik

Giriş

Türkiye'nin tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş ortamını, siyasal, toplumsal ve iktisadi iç etkenler ile dış etkenler hazırlamıştır. Ülke içindeki siyasal sistemin monolitik yapısının, sorunları çözmede yetersiz kalması, toplumsal yapının etkileri ve iktisadi durumun bozulması ile ortaya çıkan toplumsal muhalefetin zorlaması, çok partili hayata geçişte iç etkenleri oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler Yasası'nın imzalanması, İkinci Dünya Savaşını demokratik cepheyi oluşturan ülkelerin kazanması ve dünyada demokratik ideolojilerin egemen olması ülkenin iç siyasal yapısını bu yeni duruma göre düzenleme zorunluluğunu beraberinde getirmiştir.

Çok Partili siyasal hayata geçişin, siyasal muhalefetin oluşumu ve demokrasi açısından önemi, muhalefet kurumunun resmi olarak ve bir daha vazgeçilemeyecek bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Bu ortaya çıkışı, 1945'lerin iç ve dış koşulları birlikte hazırlamıştır. Uluslararası ilişkilerde bloklaşma politikasının gündeme gelmesi ve bu arada Sovyetler Birliği'nin Boğazlarla ilgili olarak Türkiye'ye nota vermesi, Türkiye'yi Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğindeki Batı'ya yaklaştıran, bu blokta geçerli olan rejimin, yani demokrasinin esas alınmasını zorunlu kılmıştır. İç ilişkiler alanında ise, toplumsal güçlerde meydana gelen gelişmeler ve geniş kitlelerin içinde bulunduğu iktisadi durum, etkisini siyasal düzeyde göstermekte gecikmemiştir. (Turgut, 1986 :143)

TOPLUMSAL MUHALEFETİN GÜÇLENMESİ

Çok partili hayata geçiş döneminde ülkenin sosyo-iktisadi yapısı ve bu yapının siyasal sisteme etkileri demokrasiye geçiş sürecini doğrudan etkilemiştir. Toplumsal yapıda oluşan değişimler ve iktisadi sorunlar, rejimin temel yapısının da değişmesi sonucunu doğurmuştur. Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecinde toplumsal yapı ve toplumsal kesimlerin bu süreç içindeki yeri, siyasal muhalefetin oluşmasında önemli bir role sahiptir. Bunun yanında, iktisadi durumun bozulması ve bu bozulmaya bağlı olarak halkta beliren hoşnutsuzluk, iktidara karşı güçlü bir toplumsal muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Toplumsal gruplar açısından, Osmanlı Devletinden cumhuriyete geçiş sürecinde, toplumsal yapıda birtakım farklılıkların ortaya çıktığı söylenebilir. Bu toplumsal grupların Batı'daki toplumsal

sınıflar gibi gelişme göstermemesine karşın, kendi felsefe ve çıkarlarına uygun bir değişim sürecine sahip oldukları görülmektedir.(Karpaz, 1967 :168-169)

Muhalefet Kanallarının Tıkanması

Türkiye'de çok partili sistem, toplumun yapısal bileşiminin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve özellikle Cumhuriyetin başlarında oluşan daimi bir toplumsal farklılaşma, Türk toplumunun basit toplumsal yapısını karmaşık bir yapıya dönüştürmüştür. Bireylerin ve grupların çıkarları ve ihtiyaçları artmış, tek partili yönetimin yapabileceklerini aşacak düzeyde farklılaşmaya başlamış, yönetimin monist hükümet felsefesi yetersiz kalmıştır. Yetersiz kalan hükümet karşısında, toplumsal gruplar aralarındaki iktisadi ve toplumsal yapı farklılıklarına rağmen, çok partili hayat geçiş öncesi iki temel noktada birleşmişlerdir; Birincisi, devletçilik tüm toplumsal grupların gelişme ve çıkarlarına engel olmaya başlamıştır. Bu toplumsal grupların birleştikleri ortak amaç, devletin kendilerine zararlı olan işlevlerini ve otoritesini sınırlamak ve devleti kendi amaçları doğrultusunda kullanmaktır. Bu gruplar devleti, kendi isteklerini karşılayan bir kuruma dönüştürmek ve devlet tarafından kullanılan bireyi de özgürleştirmek istemektedirler.

İkincisi, tüm toplumsal gruplar her birey ve grubun görüşlerini özgürce açıklayabileceği ve çıkarlarını açıkça savunabileceği bir sisteme dayanan yeni bir siyasal örgütlenme isteğinde birleşmişlerdir. Bu toplumsal gruplar, devletin keyfi kararlarına maruz kalmadan, çatışan çıkarları barışçı bir şekilde uzlaştırabilecek bir pozisyonda durmaktadırlar. Bunlar aynı zamanda, tek parti egemenliğinin sona ermesini, yeni ve daha gelişmiş ve birden çok partinin temsil edilebildiği bir siyasal yapı talep etmektedirler. Osmanlıdan miras kalan siyasal yapının her ne kadar monolitik bir yapıya sahip olduğu kabul edilse de, İkinci Meşrutiyet döneminde başlayan, İttihat Terakki darbesiyle son bulan çok partili ve oldukça canlı bir siyasal yaşam deneyimini de gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Bu doğrultuda, Osmanlı siyasal ve toplumsal yaşamında etkin olan gruplar, düşünceler ve ideolojiler de cumhuriyete geçişle birlikte bütünüyle ortadan kalkmamış ve bir devamlılık sergilemiştir.

Toplumsal açıdan siyasal muhalefetin doğmasına yol açan en önemli etken, Cumhuriyet Halk Partisi'ne duyulan tepkinin çok yaygın ve köklü bir hale gelmiş olmasıdır. Bu toplumsal muhalefet başlıca iki kaynaktan beslenmiştir. Birincisi; toplumda egemen kesimlerin artan iktidar arzusu ve halkın iktidara karşı duyduğu hoşnutsuzluk, diğeri ise, savaş sırasında spekülasyon kazançlarla zenginleşen ve iktidarın müdahaleci uygulamalarından

tedirgin olan ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin iktidara sahip olmak isteği.(Eroğul, 1989 :46)

Bu dönemde, Batılılaşma hareketleri karşısında oluşan İslam kökenli muhalefetin potansiyel bir nitelik taşıması ve bu potansiyelin çoğunlukla kendiliğinden değil de, merkezi iktidarın politikalarından hoşlanmayan merkezdeki muhalefet veya eşraf tarafından harekete geçirilme olgusu da muhalefetin niteliği açısından önem taşımaktadır. (Turgut, 1985 :255)

Modernleşme hareketlerine paralel olarak gelişen sekülerizasyon süreci, en çok geleneksel hayat tarzını sürdüren kesimler tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Siyasal iktidarın bu yöndeki uygulamaları, özellikle dini simgelere (ezanın Türkçe okunması vb.) karşı olan tutum kırsal kesimde, iktidara karşı muhalefetin oluşmasında ve bu muhalefetin siyasal partiler tarafından kullanılmasında etkili olmuştur. Bu dönemde muhalefet sözcüleri, iktidarın bu tip uygulamalarını eleştirmişler, geleneksel kesimlerdeki hassasiyeti muhalefet hareketine kanalize etmeye çalışmışlardır.

Tek parti döneminde toplumda biriken muhalefeti kontrol altındaki oluşumlara yönlendirme seçeneği devreye sokulmuş, ilk aşamada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına izin verilmiştir. Ancak iktidara karşı toplumda biriken hoşnutsuzluk ve artan muhalefet ihtiyacı nedeniyle bu parti giderek güçlenmiş ve beklenen çizginin dışına taşmış, gerçek bir muhalefet partisi kimliği kazanmaya başlamıştır. Bu durum üzerine, parti iktidar tarafından kapatılmış ve üyeleri İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Yaklaşık dört yıl boyunca yürürlükte kalan Takriri-i Sükûn Kanunu ile ikinci dönem İstiklal mahkemeleri hem mevcut hem de potansiyel muhalefet kanallarının ortadan kaldırılmasında önemli "yasal araçlar" olmuşlardır. Muhalefet üzerindeki ilk dalga ise, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması sırasında ortaya çıkmıştır. CHF içindeki Mustafa Kemal'e muhalefet edenlerin ayrılarak TpCF'ni kurmasıyla CHF, nispeten "homojen" bir yapı kazanmış, partinin kapatılmasıyla da CHF, mevcut konumunu sağlamlaştırmış ve iktidar uygulamalarında daha serbest kalmıştır. Özellikle toplumsal-kültürel hayatı düzenleyen reformların bu dönemde yapılması bir tesadüf değildir. (Öz, 1992:100-101) Diğer girişim ise 1930 yılında tam anlamıyla "muvazaalı" bir yöntemle gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal'in bir muhalefet partisinin varlığında yarar görerek, kontrollü bir muhalif partinin hem toplumdaki artan beklentileri karşılayacağını hem de dışarıdan kaynaklı "diktatörlük" suçlamalarının sona erdireceğini düşündüğünü söylenebilir. Bu girişimde aynı sonla karşılaşmış ve 1930 yılından başlayarak 1940'ların ortalarına dek muhalefet kanalları kapalı tutulmuştur.

1930'dan sonra, İkinci Dünya savaşı sonrasına dek hiçbir meşru muhalefete izin verilmemiştir. Doğal olarak, otoriter rejimlerin özelliği olan bu politika 1930'larda tüm toplumsal alanın devlet denetimi altına alınması (totalitarizm) yönünde genişleyerek devam etmiştir. Bu doğrultuda, entelektüel ve kültürel yaşam devlete bağımlı kılınmaya ve homojenleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim İkinci Meşrutiyet döneminden beri ayakta kalmış bütün toplumsal ve kültürel örgütler bu yıllarda yasaklanmıştır. Örneğin, Türk Ocakları 1931'de, Türk Kadınlar Birliği ve Mason derneği 1935 yılında kapatılmıştır. 1925'de kaldırılan tekke ve zaviyeler yanında diğer vakıflar da Şer'iyeye ve Evkaf vekâletinin kaldırılmasıyla denetim altına alınmıştır. (Erdogan, 2008:79) Bu gelişmelerle birlikte, devlet kapattığı kuruluşların yerine kendi kurduğunu örgütleri koymaya çalışmış, tam bir denetim sağlama ve resmi ideolojiyi tüm topluma benimsetme işlevine odaklanmıştır. "Sen ben yok biz varız" ve "CHP Türk toplumunun tek temsilcisidir" yaklaşımı doğrultusunda toplumu tekrar tanımlama ve ideoloji doğrultusunda eğitime (endoktrinasyon) çabaları siyasal sistemin totaliter niteliğini giderek artırmıştır. Sistemin tek partili ve farklılıkları dışlayan yapısı resmi belgelere de yansımış ve 1937 yılındaki CHP kurultayında alınan kararlarla parti-devlet özdeşliği sağlanmış ve CHP'nin ilkeleri anayasal ilkeler haline getirilmiştir. Bu noktadan sonra hem fiili hem de resmi olarak CHP'den başka siyasal parti kurulması ve başkaca düşüncelerin savunulması imkânsız hale gelmiştir. Toplumsal oluşumların bu denli baskı altına alınarak yekpare toplum yaratmaya dönük önlemler toplumdaki doğal muhalefet kanalları üzerinde tepkisel etkiler yaratarak alttan alta muhalif hareketleri beslemekten de geri durmamıştır. Bütün baskılara karşın muhalif parti kurma girişimleri oluyorsa da daha başlangıç aşamasında ortadan kaldırılmıştır. Tek partili otoriter sistem kaynaklı baskıcı uygulamalar karşısında soluk almaya çalışan toplumsal unsurlar için CHP, yokluklar, jandarma-tahsildar ikilisinde simgeleşen baskılar ve kıtlıkla özdeşleşmiştir. Bu süreç içinde, halk kesimleri ortaya çıkabilecek ve kendilerini temsil yeteneğine sahip olacak güçlü bir muhalefet hareketinin beklentisi içine girmişlerdir.

TOPLUMSAL GRUPLAR ve İKTİSADİ DURUM

Tek parti döneminde Türkiye'de siyasal iktidarın toplumsal tabanı asker-sivil bürokrasi ile iktisadi yönden güçlü toplum kesimlerinin ortaklığına dayanmaktadır. Temeli Ulusal Kurtuluş Savaşının Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde, Kuvay-i Milliye müfrezelerinde ve kongrelerinde atılan bu koalisyona, savaşın kazanılmasından sonra gayrimüslim burjuvazinin yerini almaya aday büyük şehir burjuvazisi de katılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi kurulduktan sonra, tek parti rejimi ve bu rejime özgü bir seçim sis-

temi ile bu koalisyon büyük çatışmalara meydan vermeden ülkeyi yönetmiştir. (Timur, 1991:18) Siyasal iktidarı oluşturan koalisyon dışında kalan toplum kesimleri ise, iktisadi yönden geri kalmış kesimler ile tek parti yönetimi tarafından rejime karşı bir tehlike olarak görülen geleneksel kesimlerdir. Tek parti yönetiminin uygulamaları, başlangıçta yönetim ile işbirliği içindeki iktisadi yönden güçlü kesimleri iktidara muhalif duruma getirirken, tek partiden kaynaklı baskıcı uygulamalar da yoksul toplum kesimlerini muhalif bir içeriğe büründürüp güçlenmesine neden olmuştur

Cumhuriyet Halk Partisi, egemen toplum kesimlerinden, servetlerini ancak devlet yardımıyla sağlamış, korumuş ve geliştirmiş bir kesimi kendi saflarında tutabilmiştir. Ancak bu gruplar, toplum kesimleri arasında değil, kendi içlerinde bile sürükleyici bir güce sahip olmaktan çıkmışlar ve bu nedenle iktidar partisi halk çoğunluğu nazarında bürokratik bir baskı aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu dönem için "Gerçi benim bildiğim bir halk partisi vardı ama teşkilatı valilerin, kaymakamların eline teslim edildikten sonra halk ile ilgisi kesilmiş, bütünüyle bürokratik bir şekil almıştı." ifadesini kullanmaktadır. (Timur:1991:18) Devlete yaslanarak zenginleşen kesimler, kendi servetlerinin korunması ve genişletilmesini CHP'nin iktidarının sürmesi ile ancak mümkün olduğunun bilincindedirler. Bu nedenle, parti ve bürokrasi ile yakın ilişkiler kurarak sistemin değişmesini engellemeye ve statükonun devamını sağlamaya çalışmaktadırlar.

Türkiye İkinci Dünya Savaşına girmemekle beraber, etrafını saran karışıklığın etkilerinden kendisini tamamen koruyamamıştır. Bir yandan her an savaşa hazır olması gereken bir ordu beslemiş, diğer yandan ülke içinde de otoriter uygulamalara yönelmiştir. Bu uygulamaların sonucu olarak, temel gıda maddeleri "vesikaya" bağlanmış, ülkenin sıkıyönetimle yönetildiği ve bütünüyle Milli Şef'in iradesine bağlı bir yönetim oluşturulmuştur. Uygulanan ekonomi politikalarıyla da halk ezilmiş, karaborsa sayesinde zenginleşen kesimler oluşmuş, bu kesimler de iktidara ortak olma çabası içine girmişlerdir. (Eroğul, 1989 :3) İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen iktisadi politika, o zamana kadar iktisadi yönden zor durumda kalmış kesimlerin durumunu daha da kötüleştirmiştir. Savaş nedeniyle artan kamu harcamalarını vergiler yoluyla finanse etmeye çalışan iktidar yeni vergiler getirdikçe halkın hoşnutsuzluğu ve iktidara yönelik tepkisi artmıştır.

Türkiye'nin kendi ekonomik yapısını oluşturma girişimleri toplumsal ve iktisadi ilişkilerinde, kültürel yapısında ve toplumsal adetlerinde değişmeler meydana getirmiştir. Bu değişmelerin siyasal yapıya en başta gelen etkileri iki nokta üzerinde toplanabilir; toplumsal farklılaşma ve toplumsal

değerlerin değişmesi. Siyasal düşüncelerin doğup yayılmasında ve siyasal grupların faaliyete geçmesine elverişli şartları hazırlamakta bu iki olayın etkileri derin ve devamlı olmuştur. Çok partili hayata geçiş döneminde toplumsal gruplar içinde en büyük grup köylülerdir. 1945 yılında nüfusun % 83'ü, 40.000'den fazla köyde oturmaktadır. (Karpaz, 1967 :91) İktisadi ve toplumsal değişiklikler, düşünce biçimi ve davranışlara da etki ederek, Türkiye'nin en çok ihmale uğramış kesimi olan köylüleri de aktif politika içine sokmuştur. Tek parti döneminin uygulamalarından rahatsız olan köylüler, kendi sorunlarını çözebilecek ve seslerini duyurabilecek bir muhalefetin özlemini çekmeye başlamışlardır. Osmanlıdan beri ağır vergi yükü altında ezilen ve ardı sıra çıkan savaşlarda giderek durumları kötüleşen bir kesim olan köylülerin durumunun yeni dönemle beraber olumlu biçimde değişmeyerek, özellikle yaşam şartlarında belirgin iyileşmelerin görülmemesinin bu kesimi etkileyerek yeni arayışlar içine ittiği söylenebilir.

Geçimlerini tarımla sağlayan çiftçilerin durumu, 1936'dan sonra fiyatların artmasıyla bir miktar düzelme göstermiştir. Devlet, yeni kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi yoluyla daha fazla buğday almaya başlamış, fiyat artışlarının sağladığı yararın bir kısmını çiftçilere aktarılmıştır. Ancak savaşın başlamasıyla hükümet, tarıma birçok yönden zarar veren askeri seferberlik politikasını benimsemiş, çoğunluğu köylü olan bir milyondan fazla erkeğin silah altına alınması, tarım sektöründe işgücünün azalmasına neden olmuştur. Savaşla birlikte, çift hayvanlarına el konmuş ve tarımsal girdiler piyasadan kalkmıştır. Çiftçilerin ürünlerine ödenen fiyatlar sabit kalırken, bütün diğer fiyatlar enflasyona ayak uydurmuş ve tarım politikasında çiftçileri hedef alan bu ani değişiklik, köylülerin iktidardan uzaklaşması sonucunu doğurmuştur. (Keyder,1992 :154-155)

Devletin fiyatları kontrol etmesine tepki olarak reel fiyatlara dayalı yeni bir piyasa ortaya çıkmış, bunun yanında her çiftçinin belirlenen miktarda ürünü devlete teslim etmesini öngören, ürün üzerinden % 10 oranında alınan yeni bir vergi getirilmiştir. Bu nedenle köylü kesiminin iktidardan uzaklaşması ve karaborsanın oluşması, önemli siyasal etkileri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler köy topluluklarına da yansımış ve köy topluluklarında yeni gruplar ortaya çıkmıştır. Bu yeni gruplar eski toprak ağalarının nüfuzuna karşı direnmeye başlamış, eski hakim gruplar ise, yeni idare sistemine uyup köy muhtarlığını ellerine geçirerek nüfuzlarını devam ettirme çabası içine girmişlerdir. (Karpaz, 1967 :98) Köylüler üzerinde ağa hakimiyetinin kısmen de olsa azalması, köylülerin de siyasal anlayış ve düşüncelere sahip olmalarına ve iktidar karşısında bir toplumsal muhalefet grubu oluşturmalarına yol aç-

mıştır. Bu bağlamda, Demokrat Parti'nin kuruluşu ve başarı kazanmasında köylülerin de önemli rolü olduğu söylenebilir.

Savaş yıllarında ise, Milli Korunma Kanunu çerçevesinde izlenen fiyat politikası çiftçileri tatmin etmekten uzaktır. Çiftçiler bununla ilk olarak karaborsacılığa başvurarak, fiyatlar göreceli olarak serbest bırakıldıktan sonra da fiyatları yükselterek mücadele etmişlerdir. Savaş sonu döneminde hükümet buğday fiyatlarını nispeten yüksek olarak tespit etmiştir. Toprak Malzeme Ofisi 1946-1947 yıllarında, bir önceki yıla göre satın alma fiyatlarını indirmişti. Tahıl üreticilerini tatmin etmekten uzak olan bu fiyatlar uzun süre devam etmiştir. Diğer yandan Gelir Vergisi Kanunu ile ilgili hazırlıklar ve tasarının ilk metni de çiftçileri tedirgin etmiştir.(Timur, 1991 :106-107) Gelir Vergisi Kanunu tasarısında belli bir miktarın üzerindeki tarım kazançları da vergilendirilmesine rağmen, konuyla ilgili madde tasarıdan çıkarılmış ve tarım kazançları mutlak olarak vergiden muaf tutulmuşlardır.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin çok partili hayata geçiş sürecinde, muhalefetin kırsal kesime yayılmasına tepki gösterdiği söylenebilir. Yapısı itibarıyla, seçkin-bürokratik yapıya sahip olan Cumhuriyet Halk Partisi, politika yapma tekeli ancak merkez içinde yer alan bir takım gruplara tanınmakta, bunun dışındaki hareketleri onaylamamıştır. Önceki yıllarda rejime yönelik hareketlerin kırsal kökenli olması ve bu kesimin geleneksel değerlere bağlılığı, Cumhuriyet Halk Partisi ve modernleştirme kesimin kırsal kesime kuşkuyla bakmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete devredilen bir büyük toplumsal grup da memurlardır. Cumhuriyetle birlikte devlet kuruluşlarının sayısı arttıkça devlet memurlarının sayısı da buna paralel olarak artış göstermiştir. Savaş yıllarına gelindiğinde fiyatlar yükselip temel gıda maddeleri azalınca memurların durumu daha da kötüleşmiş, bu duruma çözüm bulmak amacıyla hükümet, 1942 yılında çıkardığı Dar Gelirlilere Yardım Kanunu ile memurlara aynı yardımda bulunacağını vaat etmiştir. Bu kanunla aynı yardım alan memurların sayısı 160 bin kadar olmuştur. (Karpaz, 1967 :117)

Bu yardım sayesinde kısmi olarak iktisadi durumu düzelen memur kesimi ile savaş şartları içinde durumları gittikçe kötüleşen yoksul halk kesimleri arasındaki refah uçurumu daha da artmıştır. Devletin kendi memurlarını koruma amacıyla yardım yapması, diğer toplumsal grupların devlete ve hükümete olan güvenini sarsmış, savaş yıllarında halkın büyük bir bölümü ile devlet arasında bir ayrılık girmiştir. Bu ayrılığın 1946 yılında çok partili rejime geçiş sürecinde oluşan muhalefet hareketlerine önemli etkisini olmuştur. Buna karşılık, sayıları oldukça fazla olan bir memur kitlesi de, bazen ticaret çevreleri ile işbirliği yaparak bazen de doğrudan doğruya iş ha-

yatına atılarak "savaş zenginleri" sınıfına girmeyi başarmıştır.(Timur, 1991 :22) Cumhuriyet Halk Partisi ile yakın ilişki içinde olan bu grupların iktidara desteğinin sürdüğü söylenebilir.

Bir diğer toplumsal grup da işçilerdir. Bu grubun büyük bir bölümü cumhuriyet döneminde meydana gelmiştir. Tek parti döneminde, toplumsal kesimler içinde yer alan işçi kesimine yönelik uygulamalar diğer kesimlere olduğu gibi baskıcı ve sınırlayıcı bir özellik göstermiştir. Özellikle 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ile her türlü muhalefetle birlikte, işçi ve sendikacılık hareketi de uzun bir süre engellenmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi, işçilerin özlemlerine cevap vermekten uzak bulunmaktadır. İşçilerin içinde buldukları iktisadi yapıya bir türlü çözüm bulunamamış, grev hakkı konusundaki istekleri göz önüne alınmamıştır. Bu koşullar altında, Demokrat Parti, sendikal ve siyasal alanda bağımsız biçimde ve kendi ideolojileri doğrultusunda örgütlenmenin imkânsız olduğu deneyle ortaya çıkmış olan işçiler için, içlerinde büyüyen muhalefet eğilimlerini kanalize edebilecekleri bir siyasal örgüt olarak da ortaya çıkmıştır. (Işıklı, 1972 :300)

1924 Anayasası toplanma ve dernek kurma özgürlüğünü tanınmasına rağmen, mevzuatta çelişkili bir durum söz konusu olmuştur. Özellikle 1938 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesi "aile, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyetler kurulamaz." hükmü ile, sendika kurma hak ve özgürlüğü tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu kanunun 1946 yılında değiştirilmesine kadar, işçilerin sendika kurması engellenmiştir.(Talas-Dilik-ışıklı, 1965 :36) İşçilerin örgütlenme haklarının olmaması, iktidarı işçilere yönelik uygulamalarında serbest bırakmış, bu da işçilerin durumunu kötüleştirmiştir.

Bu dönemde Takrir-i Sükûn Kanunu ortamından yararlanan özellikle yabancı işverenler, işçi ücret ve çalışma koşulları ile ilgili taleplere duyarsız kalmışlar, bu durum da işçilerin yaşam şartlarını daha da güçleştirmiştir. Dünyada faşist yönetimlerin yaygınlaşmasına paralel olarak, 1933'de Ceza Kanunu, grevlere yönelik yaptırımların ağırlaştırılması yönünde değiştirilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu ile birlikte, işçi haklarını yok edecek yönde oluşan gelişmeler ve sendikacılık hareketi üzerindeki baskılar tek parti rejiminin temel felsefesine bağlanabilir. Tek Parti anlayışında toplum, "çıkarları bir diğerinden ayrılan sınıflar halinde değil, varlıkları ve çalışması diğerine gerekli olan sınıflardan oluşan" bir yapıdadır. (TTK, 1981 :12) Bu nedenle, toplumsal kesimler arasında bir ayrılık ve çatışma söz konusu olmadığı için, bir kesimin çıkarlarını savunan örgütlere, sendikalara ve siyasal partilere de gerek yoktur.

Milli Korunma Kanunu ile birlikte, bürokrasiye olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme imkânı veren mevzuat paketi, devleti, iktisadi konularda tam bir serbestlik içinde hareket etmesini sağlayacak araçlarla donatmıştır. Bu kanunla, işçilerin zorla çalıştırılabileceği ve işlerinden ayıramayacakları gibi hükümler getirilmişti tatil günleri ve sabit çalışma saatleri gibi tüm işçi hakları da yürürlükten kaldırılmıştır. (Keyder, 1992 :155)

İşçiler ile ilgili mevzuatın değişmesi siyasal yapıda meydana gelen bir değişikliğin sonucu olarak da ele alınabilir. 1946 yılından sonra işçi dernek ve sendikalarının sayılarının artması, işçi işveren ilişkilerine bir denge getirmek yerine, birikmiş toplumsal tepkinin ürünü olarak ortaya çıkmış ve genel olarak 1945 yılından sonra yapılan tüm seçimlerde işçiler Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı tavır almışlardır. Türkiye'de çalışma hayatı ile ilgili mevzuatı oluşturan Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı, işçilerin cephe alması, tek parti döneminde ve savaş yıllarında oluşan sıkıntıların birikmiş tepkilerine bağlanabilir. Diğer yandan çok partili hayata geçiş sürecinde muhalefet tarafından işçilere yönelik refah vaatleri yanında, işçilerin özgürlüğe olan özlemi de bu çelişkiyi oluşturan nedenler arasında sayılabilir. (Talas-Dilik-Işık, 1965 :37-38)

Çok partili hayata geçişte değişik toplum kesimlerinin etkileri yanında en önemli etken, yönetici zümrelerin işbirliği içerisinde demokrasiye geçiş kararını vermeleri olmuştur. Gerçekten, Demokrat Parti'den önce ve sonra kurulan muhalefet partilerine bakıldığında, yönetici seçkinlerin onayı dışında kurulan partilerin ya hemen kapatıldıklarını ya da hiçbir faaliyet gösteremeyecek derecede, baskı ve kontrol altında tutuldukları görülmektedir. Örneğin, böyle bir işbirliğinin ürünü olan Serbest Fırka'nın faaliyetlerine izin verilmişken, aynı tarihte kurulan Ahali ve Cumhuriyet Fırkası ve Türk Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası adındaki partiler hemen kapatılmışlardır. (Timur, 1991 :27) Bu nedenle Demokrat Parti, yönetici seçkinlerin onayı ile kurulması nedeniyle, diğer partilerden daha uygun bir ortam içinde faaliyetlerini sürdürme imkanı bulmuştur.

İş güvenliği ve sağlık şartlarıyla ilgili bazı önlemler bir yana bırakılırsa, 1943 yılına kadar Türk işçisi herhangi bir devlet yardımı programından faydalanamamıştır. Çalışma Bakanlığı kurulması ile bazı kanunlar kabul edilmiş olmasına rağmen, işçilerin özel ve kamu kesiminde aldıkları ücretler normal ihtiyaçları karşılayacak bir yaşam düzeyini sağlamaktan uzaktır. Diğer yandan, siyasal faaliyetten alıkoyan tek taraflı hükümet kontrolü, işçilerin siyasete olan ilgisini azaltacak yerde artırmıştır. Genel olarak, Türkiye'de işçi sınıfının doğuşu, toplumdaki iktisadi ve toplumsal değişmelerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. (Karpaz, 1967 :101-102)

Tüccarların savaş döneminde sağladığı birikim önemli boyutlara ulaşmış ve burjuvazi ile bürokrasi arasındaki ittifakın çözülmesinde önemli bir etmen olmuştur. Karaborsadaki haksız kazançlara ve tüccarların yaptığı spekülasyonlara karşı toplumdaki tepkiler yükselmeye başlamıştır. Maaşları artık fiyatların gerisinde kalan memurlar ile spekülasyon ve haksız kazanç imkanları olmayan sanayiciler, rahatsızlıklarını açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Artık mevcut rejimin karaborsayı ve spekülatif kazançları önleyecek araçlara sahip olmadığı ortaya çıkmıştı. (Keyder, 1992 :157)

Toplumsal kesimlerin huzursuzluğu sadece yoksul kitlelerde değil, varlıklı kesimlerde de gözlenmeye başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında varlıklı kesimleri hedef alan Varlık vergisi Kanununun payı büyüktür. Bu kesimler uzun süreden beri devam eden CHP ile mevcut bağlarını koparmak üzeredirler. Diğer yandan, CHP'nin toprak reformu yapacağına ilişkin söylentilerin de ortaya çıkması bu kesimlerden kaynaklanan iktidara yönelik tepkilerin aratmasına yol açmıştır. (Tekin-Okutan, 2009 :143)

Şehirlerde temel ihtiyaç maddelerinin karneye bağlanması işe yaramayan ve düzenli işlemeyen bir uygulama olarak ortaya çıkmış, iktisadi yönden güçlü kesimlerin istediklerini kolaylıkla bulabilecekleri başka piyasalar oluşmuştur. Gazetelerde her gün haksız kazançlarla, halkın sırtından zengin olanların haberleri yer almaktadır. Geniş kıtlık ve yoksulluk durumu içindeki halk kesimlerinin, başkalarının haksız kazançlarla zengin olduklarını öğrenmesi kısa sürede hükümete karşı toplumsal muhalefetin yükselmesine neden olmuştur. Yoksul halk kesimleri ise, kendi içinde buldukları durumun sorumlusu olarak hükümeti görmeye başlamışlardır. Diğer yandan savaş nedeniyle servetlerini artıran gayrimüslim ticaret burjuvazisi de toplumda oluşan tepkilerin bir diğer odağı durumuna gelmiş, bu atmosfer içinde hükümet, tepkileri yumuşatmak amacıyla 1942 yılında Varlık Vergisi Kanunu'nu Meclise sunmuştur.

Meclis, mahalli komisyonları, her vergi mükellefinin tek tek değerlendirmek suretiyle vergi oranını belirlemeye yetkili kılan bu kanunu tartışmadan kabul etmiş ve Varlık Vergisi'nin % 70'i İstanbul'dan elde edilmiştir. Toplanan verginin % 65'ini gayrimüslimler ve yabancılar ödemiştir. Gayrimüslimlerin tabi oldukları verginin oranı, Müslümanlara uygulanan oranın on katıdır. Bu vergiyi ödeyecek güçleri olmayanlar işlerini ve mülklerini satmak zorunda kalmışlar, bu işadamlarının çoğu ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. (Keyder, 1992 :158) Savaş süresince vatandaşların, mal kıtlığı, fiyat artışları, müsadereler ve Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık vergisi ve Yol Vergisi gibi yeni vergilere katlanmasına karşın, vurgunculuk sayesinde zenginleşen yeni savaş zenginleri zümresinin ortaya çıkması da yoksul halk kesimle-

rindeki iktidara karşı oluşan tepkiyi artırmaktadır. Özellikle bazı vatandaşlara çalışma yükümlülüğü getiren Milli Korunma Kanununun köylü kesimi üzerinde yaygın bir hoşnutsuzluk yarattığı söylenebilir.(Erdoğan, 2008:90)

İktidarın, bu dönemde iktisadi durumu düzeltebilmek amacıyla, enflasyon nedeniyle zaten yoksullaşan kesimlere yeni vergiler getirmesi ve baskı yöntemleri kullanması da bu kitleleri kendisinden iyice soğutmuştur. Son dönemde, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü vergilerle, spekülâtif kazançları büyük bir ihtiyaç içinde olan Hazine'ye aktarma amacı güden hükümet, bu tip kazanç sahiplerini ve iktisaden güçlü kesimleri de karşısına almıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı, halk desteğini kaybeden iktidarın toplumsal açıdan boşlukta kaldığı söylenebilir Varlık Vergisi uygulaması hükümete ve Müslüman işadamlarına kısa süreli kazanç sağlamasına rağmen, savaş sonrasında iş hayatındaki güveni ve toplumsal barışı zedelemesi bakımından olumsuz etkileri günümüze kadar sürecek olan sonuçlara yol açmıştır.

Toplumun alt kesimlerinde yaşanan türlü sıkıntı ve yaygın hoşnutsuzluğun siyasal iktidarı zorlayacak bir toplumsal harekete dönüşmemesinde, mevcut yasal düzenlemelerin ve baskının engel olmasının yanında, yüzyılların bu kesimlere kazandırdığı devlet otoritesine bağlılık anlayışının da yattığı söylenebilir. Diğer yandan toplumda ortaya çıkan bu yaygın hoşnutsuzluk, her an siyasal bir muhalefet hareketine dönüşebilecek potansiyel gücü de içinde barındırmaktadır.

Cumhuriyet Halk Partisi'ni çok partili hayata iten en önemli etken ise, memur kesiminin ve liberal aydınların desteğini kaybetmesi olmuştur. Bunda hem savaş enflasyonunun ortaya çıkardığı sıkıntıların, hem de bu kesimin uluslararası fikir akımlarına ve özgürlüğe en duyarlı kesimler oluşunun büyük rolü olmuştur.(Timur, 1991 :23) Savaş yıllarında uygulanan politika değişik toplumsal gruplarda bir muhalefet ortamı oluşturmakla beraber, bir muhalefet partisi girişiminin yönetici sınıf içinden geldiği görülmektedir. Bu döneme gelinceye kadar yönetici sınıf dışından gelen siyasal parti girişimleri yönetim tarafından engellenmiştir. Bu nedenle, bir siyasal hareketin varlığını koruyabilmesi ve faaliyette bulunabilmesi için ya yönetici seçkinlerin "icazetini" alarak kurulması ya da bizzat yönetici seçkinler tarafından kurulması gerekmektedir. Türkiye'de çok partili hayata geçişte ikinci seçenek uygulanmış ve muhalefet partisi bizzat yönetici seçkinler tarafından ve onların ideolojisine uygun olarak kurulmuştur.

Savaş sonunda gerek iktisadi yönden egemen toplumsal kesimler, gerekse yoksul halk kitleleri ve geniş bir aydın zümre Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı kesin bir tutum içinde bulunmaktadırlar. Uluslararası planda

demokratik rejimler büyük bir itibar sağlamışlar ve Türkiye'de de "demokrasi" kelimesi sihirli bir formül halinde dudaklarda dolaşmaya başlamıştır. Demokrasi ise, çekilen tüm sıkıntılara, tek parti tek şef sistemine "artık yeter!" diyebilmektir. Toplumun çeşitli kesimlerinde de bunu söyleyebilecek oluşumun işareti beklenmektedir. (Timur, 1991 :22)

Devletçi Anlayışın Güçlenmesi

Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal gündemin ilk unsurları arasında yer alan devletçilik, iki değişik anlamda tanımlanmaktadır. İlki, iktisadi faaliyetlerin devlet tarafından denetlenmesi, düzenlenmesi, teşvik edilmesi, korunması ve gereğinde devlet tarafından gerçekleştirilmesi anlamındaki iktisadi devletçilik, halk arasında, popülist politikacıların söylemlerinde genel olarak vurgulanıp varlığı kabul edilen yüzünü oluşturur. Daha kapsamlı anlama sahip olan ve iktisadi devletçiliğin de temelini oluşturan siyasal devletçiliği ise otoriter devlet anlayışını savunanlar dışında savunan çıkmaz. (İnsel, 1990, 147). Bu bağlamda, iktisadi kalkınma için seçilen yöntem olan devletçilik, iktisadi anlamıyla olduğu kadar, siyasal yapıya olan etkileriyle de büyük önem taşımakta, hatta siyasal devletçilik kapsayıcı niteliği ile temel belirleyici anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Somut biçimde bakıldığında, ekonomide uygulanan devletçi ve müdahaleci yöntemin, siyasal hayatta otoriter uygulamalar olarak kendisini gösterdiği söylenebilir. Özellikle halkçılık ilkesiyle etkileşim içinde bulunan devletçilik anlayışının, siyasal alanda monolitik bir siyasal yapıyı oluşturma ve muhalefet hareketlerini dışlayan ve "sınıfsız yekpare toplum" oluşturma amacına yönelik uygulamaları esas aldığı söylenebilir. Bu bağlamda devletçiliği salt iktisadi bir tercih, dönemin iktisadi sorunlarını aşabilmenin kaçınılmaz çaresi olmanın ötesinde anlamlandırmak gerekmekte ve onu, iktisadi ve siyasal açıdan seçilmiş bilinçli tercihler olarak kabul etmek gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

1930 yılından itibaren, dünyada ortaya çıkan iktisadi krize bir çözüm yolu olarak gösterilen müdahaleci Keynezyen iktisadi model bu dönemde Türkiye için de bir çözüm yolu olarak görülmüştür. Bağımsızlık savaşından çıkan ve bu savaşın yaralarını sarma sürecinde olan ülkede, iktisadi gelişmenin devlet eliyle sağlanmasının bir gereklilik olarak kendisini gösterdiği söylenelemiştir. Ancak, dönemin ideolojik etkileri liberal ekonomi politikalarını gözden düşürmüş ve müdahaleci anlayışın giderek güçlenmesine sağlamıştır. 1929 krizi deneyimi de Türkiye için zaten sınırlı uygulama imkânı bulabilecek liberal seçeneklerin dışlanmasına neden olmuştur. Devletçiliğin tek parti ideolojisi içerisine ancak 30'lu yılların başlarında alınmasının, Kemalizmin iktisadi yönünün belirginleşmesi ve krize Türkiye'den gelen tepki olarak yaklaşmak da mümkündür.

Devletçilik, liberalizmin karşıtı olarak kullanıldığında, bir ekonomi politikası olarak müdahalecilikle eş anlamlı olarak tanımlanmaktadır. Ancak devletçilik teriminin kapsamı içerisine devletleştirmeler ve yeni tesislerin devlet eliyle kurulmasını öngören özel bir biçiminin de girdiği görülmektedir. Bu bakımdan devletçilik, devlet işletmeciliğini de zorunlu kılan müdahaleci bir ekonomi politikası olarak da tanımlanabilir. (Boratav, 1983 :412) Türk devletçiliği, Bolşeviklerin beş yıllık planları, millileştirme, devlet tekel-leri, devlet tarafından yönetilen ticari ve sınaî teşebbüsler metotlarından geniş ölçüde ilham almıştır. Buna karşın Sovyet devletçiliğinin tersine özel teşebbüse önemli bir yer vermiş ve Sanayii Teşvik Kanunu'nu çıkarma, kredi kurumları kurma, yabancı malların ithalini kısıtlama vs. gibi önlemler almak suretiyle yerli kapitalizmin gelişmesini de bir yandan sağlamaya çalışmıştır. (Dumont, 1993:128)

Yapısal olarak da Türk devletçiliğinin sağlam oturtulmuş bir teori olmaktan çok, olayların zoru ile ortaya çıkan bir pratik siyaset olduğu söylenebilir. Kişilere göre anlam ve tanımlamaların da farklılık göstermesi bu savı desteklemektedir. Örneğin 1942 ve 1946 yıllarında başbakan olan Şükrü Saracoğlu gerek resmi gerekse özel konuşmalarında Türk devletçiliğinin "ileri tipte bir sosyalizm" olduğunu söylemiştir. Devletçiliğin kurucularından Celal Bayar ise, devletçiliğin amacının özel teşebbüsü desteklemek olduğunu belirtmiştir. (Karpat, 1967 :81) Tek parti döneminde, temelde iktisadi olmak üzere devletçiliğin sınırları sosyal, kültürel ve özellikle siyasal alanları da içine almış, kamusal alanın özel alana hakimiyeti sağlanmıştır. Devletin faaliyetlerinin hem nitelik hem de nicelik olarak artması, dikey ve yatay anlamda devletin genişlemesiyle sonuçlanmıştır. Bunu sonucu olarak da devlet kendi ideolojisi dışındaki siyasal yapılanmalara karşı olmuş, karşıt düşüncelere örgütlenme hakkı tanımamıştır.

Devletçilik kavramıyla vurgulanmak istenen asıl nokta; devletçiliğin sadece bir iktisadi kalkınma stratejisi olmadığı, iktisadi, kültürel ve siyasal ilişki alanlarında, hem toplumda varolan üstün bir otoriteye bağlanma düşüncesinin, hem de devlet gücünün tüm bu alanları denetleyebildiğinin bir ifadesi olarak kabul edilmesidir. (Köker, 1990 :108) Bu nedenle devletçilik, Türkiye'de, sosyal, iktisadi ve kültürel kalkınmanın özelliklerini gösteren, niteliklerini belirten bir politik uygulama olarak ortaya çıkmıştır. Devletçilik aynı zamanda, devlet yetkilerinin artması, genişlemesi, kamu hizmet ve faaliyetlerinin yayılması anlamına da gelmektedir. Bunun yanında devletçilik, bir tür devlet müdahalesi, daha önce devlet faaliyetlerine girmeyen konularda kamu yararı neden gösterilerek devletin iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasal alanlara müdahalesi şeklinde de tanımlanabilir. (Karpat, 1967 :82)

Devletçilik kavramının kapsamlı ve yaygın bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, devletçi anlayışta devleti, iktisadi, toplumsal ve kültürel alanda geniş ve yaygın faaliyetleri yerine getirmekle görevli, üstün güce sahip yetkilerle donatılmış, bir kamu tüzel kişisi olarak değerlendirilenin, Türkiye'de devletçilik kavramına verilen anlamın bir sonucu olduğu söylenebilir. (Eroğlu, 1981 :6)

Devletçiliğe verilen büyük önem sonucunda, 1923-1930 yıllarında kabul edilen ilkeler önce Cumhuriyet Halk Partisi programına (1931), daha sonrada Anayasaya (1937) yerleştirilerek bu kavramlara hukuksal zemin sağlanmıştır. Bu durum, hükümet politikalarında yansırken, devlet iktisadi yaşamın kontrollünde daha fazla söz sahibi olmaya başlamış ve kalkınma stratejilerindeki devletin ağırlığı artan bir biçimde ağırlığını hissettirmiştir. 1947'lere kadar uygulanan devletçilik, çevre güçleriyle merkez ilişkilerinde bir kopma meydana getirmiş, çevre grupların güçlenmesini sağlamıştır. Daha doğrusu, tek parti rejiminin, özgürlüklerin kısıtlanmasını öngören monolitik felsefesi, toplumun çeşitli toplumsal ve siyasal ihtiyaçlarının karşılanması hususunda tamamen yetersiz kalmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadi alandaki en önemli düzenleme, özel sanayi işletmelerine geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar veren Teşvik-i Sanayi Kanunudur. Bu kanun 1913 yılında kabul edilmiş olan geçici kanunun genişletilmiş halidir. 1927 yılına kadar uygulamada kalmak üzere kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, bazı "önemli" sanayi firmalarına fabrika toprağı verme, vergi muafiyeti sağlama, üretim primleri ve devlet kurumlarını zorunlu alıcı kılma gibi teşvik tedbirleri vardı. Bu kanunun genel amacı, sermaye birikimini artırmak ve özel teşebbüs eliyle sanayileşmeyi sağlamaktı. (DİE, 1973 :148-149)

Cumhuriyet Halk Partisi içinde devletçiliğe bakış anlamında homojen bir anlayışın bulunmadığı görülmektedir. Parti içinde radikal grubun başında olan İsmet İnönü ve ekibi, 1930 yılına kadar partiyi kontrolleri altında tutmuştur. Bu grubun asıl önem verdiği nokta, siyasal alanda devletin ağırlığının korunması, bunun yanında devletçi iktisadi yaklaşımların da ikincil ağırlıkta olduğunun kabul edilmesidir. Celal Bayar'ın temsil ettiği ve "İş Bankası Grubu" adıyla tanınan ve diğer kesimden oldukça zayıf olan kesim ise iktidarın iktisadi işlevlerine önem veriyorlar ve yeni devletin kalkınabilmesi için iktisadi önlem ve politikaların doğru biçimde seçilmesini istiyorlardı. Diğerlerine bakıldığında "liberal" olarak nitelendirilebilecek olan grup bu dönemde İş Bankası'nın başarılı bir çıkış yakalaması sonucunda güçlendiyse de, diğer grup yanında çok fazla etkili olmayı başaramamıştır.

Gerçekten de Türkiye ekonomisinin emekleme devresinde İş Bankası ekonomi içinde etkin bir konumda bulunmakta ve sanayiciler ile bürokrasi arasında yumuşak geçişi sağlama görevini yerine getirmektedir. Diğer yandan bankanın 13 yönetim kurulu üyesinin tamamı milletvekili olduğu, devlet bankaları ve devlet kuruluşları ile karmaşık bağlara sahip olduğu da görülmektedir. İş Bankasının iştiraki olan bütün şirketlerin yönetim kurulu üyeleri arasında yüksek bürokratlar ve milletvekilleri bulunmaktadır. Bu dönemde siyasetçi ve bürokratların iktisadi kuruluşlarda geniş etkisi görülmektedir. Örneğin, 1930 ve 1940 yılları arasında kurulan şirketlerin yüzde 74,2'sinin kurucuları bürokratlardı. (Keyder, 1992 :148)

Bu dönemde ülke içinde özel sermayenin yeterli düzeyde bulunmaması ve yabancı sermayenin, haklı olarak kapitülasyonlar dönemini hatırlatması ve yabancı yatırımcıların ülkeye girişinden, çok zor şartlar altında kazanılan bağımsızlığa gölge düşürebileceği endişesiyle çekinilmesi, iktisadi fonksiyonların devlet kuruluşları ile yerine getirilmesinin seçilmesinde etkili olmuştur. Devlet tarafından alınan önlemlere rağmen ülke ekonomisinin ağır bir tempoda geliştiği gözlemlenmektedir. 1929 İktisadi Krizi ile bu tempo daha da ağırlaşmış, 1930'dan sonra ise devletin ekonomi içindeki yeri gittikçe genişlemiştir. Bunun yanında, çıkarları dolayısıyla veya ilke olarak, kuvvetle özel girişimi destekleyebilecek çevrelerin bulunmayışının da, devletçilik politikalarının rahatça gelişmesine imkân verdiği söylenebilir.

Tek parti döneminin devletçilik anlayışının anlaşılmasında bu dönem oldukça popüler olan Kadro dergisinde çıkan yazıların ve ileri sürülen görüşlerin önemli yeri bulunmaktadır. 1930 yılının başlarında Kadro adlı derginin etrafında toplanan, üçüncü dünya ülkelerinin siyasal ve iktisadi kuruluşunu ulusal sosyalizmde gören ve devletin, siyasal ve iktisadi fonksiyonları üstlenmesini savunan bir aydın grubunun, devletçi ekonomi anlayışına değişik bir açıdan yaklaştıkları görülmektedir. Bu dergi, hükümetin başlangıçta kendilerine hoşgörülü davranmasıyla Kemalist ilkeleri savunma çabasına girmiş ve İş Bankası çevrelerinden gelen şikâyetler üzerine derginin kapatıldığı ve grubun dağıtıldığı güne kadar hükümetin iktisadi politikasının destekçisi olmuşlardır. (Yerasimos, 1977 :1334) Kadro hareketi, 1930'larda bastırılan toplumsal örgütlerin yanında varlığına izin verilen bir oluşumdur. Bu hareket, sosyalist ideolojiyi farklı bir biçimde algılayarak, Marxist sınıf çelişkisi yerine sömüren-sömürülen ülkeler çelişkisini koyuyor ve diğer ideolojilerin yerine Kemalizmi ikame ederken, siyasal sistemin doğal olarak tek partili otoriter bir yapıda olmasını öngörüyordu.

Savaş Ekonomisi Önlemleri ve Etkileri

II. Dünya Savaşının başlaması, devletçilik politikalarıyla erişilen iktisadi gelişmenin sonunu getirmiştir. 1932 ile 1939 yılları arasında imalat sanayi üretimi iki katına çıkmıştı; bu üretim hacminin dörtte bir kadarı devlet teşebbüslerine aittir. 1939'da erişilen bu yüksek düzeyden sonra üretim 1945'e kadar hızla düşmüş, tarımsal üretim de 1939 düzeyinin yüzde 40'ına kadar azalmıştır. Örneğin, buğday üretimi yıllık ortalama 7 milyon tondan 4 milyon tona kadar düşmüştür. Savaş sırasında Türkiye özellikle Almanya'nın ticari egemenliği altında dış pazarlardan aldığından daha fazlasını satarak ihracat rezervlerini artırmıştır. (Keyder, 1990: 154) II. Dünya Savaşının ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi, devletçi uygulamaların 1923-1938 dönemine nazaran daha yoğun bir şekilde uygulanması sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda, özel sektörü özendirici nitelikteki Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlükten kaldırılmış, devlet kontrol ve müdahalesi artırılmış, ormanlar devletleştirilmiştir. (Hiç, 1980:8) Bu önlemlerin yanında, savaş yıllarında ülke ekonomisinde meydana gelen olumsuz gelişmeler, ülke içinde ara mallarda oluşturduğu darlık şartları ve iç üretim üzerindeki olumsuz etkileri yanında, kamu gelirleri içinde önemli yer tutan ithalattan alınan vergi ve resimlerin elde edilmesinde önemli azalmalara neden olmuştur. (Boratav, 1982:217)

Türkiye İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalmıştır. Bu durumun Türk ekonomisi üzerinde olumlu sonuç doğurması beklenebilirdi. Türkiye'nin savaşan devletlere sattığı hammaddeler sayesinde, elinde birikmiş olan 245 milyon dolarlık bir altın ve döviz stoku bulunmaktadır. Ancak bunun o günün ölçülerine göre büyük bir stok olmadığı açıktır. Diğer yandan savaşa girmediği halde bütün savaş boyunca büyük bir orduyu silah altında tutması da Türkiye'yi tarafsızlığın nimetlerinden yeteri kadar faydalanmaktan alıkoymuştur. (Gönlübol-Ülman, 1996:153) Türkiye İkinci Dünya Savaşına girmemesine rağmen savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığı ile yaşamıştır. 1930'lu yılların politikaları sonucu esasen çok daralmış olan ithalat iki yıl içinde yarı yarıya düşmüş, yetişkin nüfusun büyük bölümünün askere alınması üretimde büyük düşüslere yol açmıştır. Savunma harcamalarının da bütçenin büyük bölümünü kaplaması nedeniyle yatırım programları tamamen ertelenmiştir. Bütün bu nedenlerden dolayı, 1940-1945 dönemini, iktisadi gelişme sürecinin durması anlamında, "bir kesinti" olarak nitelendirmek doğru olacaktır. (Boratav, 1988:63)

İkinci Dünya savaşının getirdiği zorunlu iktisadi tedbirler, Türkiye'de önemli bir sermaye birikiminin belirli ellerde toplanmasına sebep olmuştur. Savaş nedeniyle bazı mallarda yaşanan arz daralması sonucu başlayan ka-

raborsa, bu piyasayı ortaya çıkaran kent ticaret burjuvazisinin eline büyük paraların geçmesine neden olmuş, sonraları ekonomiyi denetleyebilmek amacıyla çıkarılan Milli Korunma Kanunu sadece sanayi ve ticaret burjuvazisinden yana yorumlanarak uygulanınca bu kesimlerin elindeki fonların büyüme hızı daha da artmıştır. Böylece, büyük kentlerde yoğunlaşan ticaret burjuvazisi ile sanayicilerin yıllardır özlemini duydukları bir birikimi ellerinde toplamayı başardıkları söylenebilir. (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1983:2062)

Bu dönemde tarımsal alanda piyasada bir üretim sorunu da yaşanmaktaydı. Küçük ve orta boy üreticiler kendi geçimlerine yetebilecek miktarda üretimde bulunuyorlar, piyasaya mal sürmüyorlardı. Bunun yanında piyasaya mal süren büyük toprak sahipleri ise, düşük üretimin getirdiği imkândan yararlanarak ürünlerini mümkün olan en yüksek fiyattan piyasaya arz etmektedirler. Bu nedenle sanayici ve tüccarlardan başka, kırsal alandaki büyük toprak sahiplerinin de ellerine geniş fonların geçtiği söylenebilir.

Diğer yandan, savaş sırasında izlenen iktisadi politikanın, toplumsal dengeyi sarsıcı sonuçlara neden olduğu da görülmektedir. İzlenen politikaların temel çelişkisi, enflasyonist girişimlerle baskıcı ve kontrolcü önlemleri bir arada yürütme çabasından doğmuştur. Bu dönemde bir yandan enflasyonist bir politika izlenirken diğer yandan bu politikanın doğal sonuçları olan fiyat artışları zabıta yöntemleri ile önlenmeye çalışılmıştır. 1940 yılında yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu da bu politikanın temel dayanağını oluşturmuştur. (Timur, 1989:19) Bunun yanında, ücretlerin dondurulduğu ve karların serbest bırakıldığı bir ortamda, geçim sıkıntısı içindeki toplumsal kesimlerin, enflasyon nedeniyle zenginleşen toplum kesimlerine karşı tepkisinin artması da toplumsal barışı tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. Devletin piyasada oluşan mal ve hizmet fiyatlarını zabıta önlemleri ile dondurma yoluna gitmesi, ülke içinde resmi fiyatların oluşturduğu piyasa yanında, fiyatlarının doğal olarak, mal ve hizmetlerin arz ve talebine göre olduğu bir karaborsa piyasasının ortaya çıkmasına neden olmuş, bu nedenle resmi fiyatlarla piyasada hiçbir mal bulunamazken, karaborsada mallar iki, üç misli fiyatlarla satılmaya başlanmıştır.

Piyasada aranan temel ihtiyaç maddelerinin yokluğu yanında, hükümetin ordu ihtiyaçları için elde edilen ürünün belli bir miktarına el koyması ve bunun elde edilmesi için uyguladığı baskıcı yöntemler, etkisini özellikle dar gelirli vatandaşlar üzerinde göstermiştir. Halk tarafından aranan temel ihtiyaç maddelerini üreten ve pazarlayan büyük çiftçi ve tüccar kesiminden bu yıllar içinde, "savaş zenginleri", "vurguncu-tefeci", "ağalar" nitelendirmeleriyle tanımlanan kişiler ortaya çıkmıştır. Bu gibi kişilerin bazı yöneticilerle

ilişki içinde olması da vatandaşın hükümete olan güvenini önemli ölçüde sarsmıştır. (Aydemir, 1979:344-45)

Devletçiliğe yönelen eleştiriler, savaş yıllarında ekonominin bozulmasıyla en üst noktaya ulaşmış, savaşın bitmesiyle, yabancı ülkelerin Türk mallarına olan talebi azalmıştır. Fiyatları büyük oranda yükselmiş olan Türk malları dünya pazarlarındaki ucuz mallarla rekabet edemez duruma gelmişlerdir. 7 Eylül 1946 devalüasyonu ve ardından gelen iktisadi önlemler, ülke ekonomisinin savaş sonrası şartlara uyumlaştırılması amacını taşımaktadır. Ancak bu önlemler, uygulamadaki aksaklıklar nedeniyle, iktisadi sıkıntıları azaltacak yerde, genel olarak dar gelirli toplum kesimlerinin ve ekonominin tümü üzerinde daha da ağır şartların oluşmasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye, bazı kesimlere çıkar sağlamış olan savaş yılları şartlarının sona ermesi ve barış şartlarına göre yeni bir iktisadi uygulamanın yapılması gereken kritik bir noktaya varmıştır. Bu durumda devletin karşısında iki yol belirmiştir; ya üretim ve dağıtım işlevini en küçük ayrıntısına kadar içine alabilecek ve bütün toplumsal grupları eşit bir düzene sokabilecek düzeyde devletçiliğin genişletilmesi veya devletin iktisadi işlerinin özel girişim yararına sınırlanması (Karpat, 1967:119). Ülke içinde ekonominin bozulması ve devletin iktisadi sorunları müdahaleci ve baskıcı yöntemlerle çözmeye çalışması yabancı ülkelere de eleştirilerin gelmesine sebep olmuştur. A.B.D., Türkiye'yi, iktisadi faaliyetleri yeterli derecede serbest bırakmadığı için eleştirmekte, hükümete ekonomi üzerindeki kontrolünü gevşetmesi için baskı yapmaktadır.

Türk ekonomisini bütünüyle Amerikan ekonomisi açısından incelemeye tutan Thornburg Raporu, bu eleştirilere iyi bir örnek oluşturmaktadır. Böylelikle Amerika Birleşik Devletleri, katı devletçi tutumunu sürdürecektir bir Türkiye'ye iktisadi yardım yapılmayacağını belirtmekte, Amerikan yardımını siyasal olduğu kadar iktisadi liberalizasyon şartına da bağlamaktadır. Thornburg Raporunda, Türkiye'nin, Amerika'nın ulusal politikasının hedefi olan birey ve ulus özgürlüklerini gerçekleştirmek istiyorsa, kendi koşullarına uygun düşen önlemleri alması gerektiği, eğer Türkiye özgürlük istemiyorsa Amerikan yardımının ne Türkiye'ye ne de Amerikan politikasına faydası dokunmayacağı belirtilmektedir.¹

Bu yıllara başka bir açıdan bakılırsa, devletçilik politikasının da yardımıyla Türkiye'de yeni bir tür "siyasal elit" in ortaya çıktığı görülür. Bu yeni

¹ Thornburg Raporu hakkında geniş bilgi için bkz: Sami Güven, 1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri Hiltts Raporu / Thornburg Raporu / Barker Raporu, Ezgi Yayınları, İstanbul, 1998

elit, serbest meslek sahipleri, iş adamları gibi küçük şehir ve kasabalarda oturan diğer "orta sınıf" mensuplarından oluşmaktadır. Milli mücadele ile başlayan asker, sivil eşraf "ittifak"ı, hükümetin ekonomi politikasının belirlenmesinde etkili olmuştur. Savaş sonrasında uygulanan devletçilik politikası, rejimin karmaşık yapısından ve çok yanlılığından dolayı sınırlı alanlarda uygulama imkânı bulurken, bu grupların güçlenmesine engel olamamıştır.(Cem, 1982:269) Kurtuluş savaşında gerçekleştirilen asker ve sivil bürokrat aydın seçkinlerle tüccar ve çiftçiden oluşan eşraf arasındaki ittifak tüm tek parti döneminde bürokratların hâkimiyeti adında devam etmiş ve Türk siyasal yaşamında önemli sonuçları olmuştur. Tüm tek parti döneminde meclise hakim olan bürokratlar olmakla beraber, yöresel yanları ağır basan tüccar ve çiftçiler de önemli ölçüde temsil edilmişlerdir. ²Tek parti döneminde iki büyük gücün siyasal sisteme ağırlığını koyduğu görülmektedir. Bürokratlar nispeten merkezde etkinliklerini sürdürürken, yerelde çiftçi ve tüccardan oluşan eşraf eliti gücü elinde bulundurmuştur. (Turhan, 1991:108)

İkinci Dünya Savaşı sıralarında Türkiye'de uygulanan ekonomi politikasının, savaş nedeniyle zenginleşen toplumsal kesimler dışında kalan tüm toplum kesimlerini hoşnutsuz kıldığı söylenebilir. Bu nedenle, savaşın sona ermesiyle birlikte, ortaya çıkan yeni uluslararası düzende Türkiye'nin de yer alabilmesi ve dış yardım sağlayarak iktisadi durumunu düzeltebilmesi için siyasal sistemini ve dolayısıyla ekonomisini yeni şartlara göre yapılandırması gerekmektedir.

Bu etkenlerin bir yandan Türkiye'de çok partili demokrasiye geçişi hızlandırırken bir yandan da Türkiye'nin Batı tipi bir iktisadi kalkınma modeline yönelmesine yol açtığı söylenebilir. Bu durum Türkiye'nin hem Batı siyasal ittifakına yönelme çabalarını artırmış, hem de iktisadi program ve örgütleriyle işbirliğine yönelmiştir. Daha sonraki dönemde Türkiye'nin 1948 tarihli Marshall Yardımından ve doğrudan doğruya Amerikan yardımından yararlanması, bu doğrultuda ortaya çıkan gelişmelerden dir.(Kürkçüoğlu, 1978:228)Uluslararası planda da demokratik rejimlerin itibar kazandığı bir dünyada, ekonomisini müdahale ve baskıya dayalı devletçi uygulamalarla yöneten bir Türkiye'nin iktisadi alanda başarı sağlayabilmesi ve dünya ekonomisine entegre olabilmesi çok zor görünmektedir. Bu nedenle tek parti yöneticileri de dış iktisadi yardımın sağlanabilmesi için tek çıkar yolun çok partili demokratik rejime geçilmesi olduğunu anlamışlardır. Bunun yanında, iktisadi yönden çok zor durumda olan yoksul halk

² 1920-1946 yılları arasında mecliste milletvekillerinin mesleki dağılımı için bkz: Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991, s.109

kitlelerinin kontrolsüz biçimde bir muhalefet hareketi başlatabilecekleri endişesinin de siyasal yapının demokratikleştirilmesi yönündeki düşüncelere güç kazandırdığını ve bu süreci hızlandırdığı söylenebilir.

DIŞ DÜNYA İLE BÜTÜNLEŞME ÇABALARI

Türkiye'de tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş sürecinde dışsal etkilerin de önemli pay sahibi olduğu söylenebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünya düzeninde Türkiye'nin de yer alabilmesi, ancak siyasal yapısını Batılı ülkelerin siyasal yapısına uyarlaması ile mümkün olabilecektir. Diğer yandan, savaş sonrası bir "süper güç" olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği karşısında, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruyabilmesi için Batı ittifakı içinde yer alması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştı.

Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı sonlarında başlayan çok partili hayata geçiş sürecine etki eden dış faktörler, dünyanın yeni bir düzenin oluşma aşamasında bulunması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Demokratik bir ülke olup olmamak gibi temel bir tercihle karşı karşıya kalan Türkiye'nin, demokratik ülkelerin safında yer alabilmesi, ancak Türkiye'deki tek parti yönetiminin, demokratikleştirilmesi yani çok partili siyasal hayata geçilmesi ile mümkün olabilecekti.

Çok partili hayata geçiş sürecini hızlandıran en önemli dış politika etkeni, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin bozulmasıdır. Sovyetler Birliği, Mart 1945'de Ankara'ya verdiği nota ile 17 Aralık 1925'de imzalanan antlaşmayı yeni şartlara uymadığı gerekçesiyle tanımayacağını bildirerek, yeni şartlara uyum sağlanabilmesi için, Boğazlarda Montreux rejiminin değiştirilmesi ve doğu sınırlarında Sovyetler lehine değişiklikler yapılmasını talep etmiştir. Sovyetler Birliği'nin bu istekleri Türkiye'nin Batı bloğuna girme ve bunun ön şartı olarak da çok partili hayata geçme kararını hızlandıran bir etki yapmıştır. (Karatepe,1992: 201) Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında çelişkilerle dolu bir dış politika izlediği söylenebilir. Bu politikanın Türkiye'yi savaş dışı tutmak gibi bir başarısı olmakla beraber hemen hiç bir devleti tatmin etmemesi bakımından Türkiye, savaş sonunda çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Henüz İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Türkiye, İngiltere ve Fransa ile birer bildirge yayınlayarak bir antlaşma yapmayı kararlaştırmıştır. Bu anlaşma ile taraflar, "oluşabilecek bir saldırı hareketinin Akdeniz bölgesinde bir savaşa yol açması durumunda diğer ülkeyle fiilen işbirliği yapmaya " söz vermektedirler. Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması imzalandığında ise İkinci Dünya Savaşı yeni başlamıştı Türkiye'nin savaşa girmesi yönünde oluşan baskılar 1943 yılının son aylarında daha da artmıştır. Özellikle Tahran Konferansında Churchill Türki-

ye'nin savaşa girmesi konusunda üçlü daveti reddettiği takdirde, İngiliz Hükümetinin Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve boğazlardaki hakları konusunda ilgi duymayacağını ifade etmiştir. İkinci Kahire Konferansında da bir sonuç alamayan Churchill, Mayıs 1944'de Türkiye'ye karşı tutumunu şöyle açıkladı: "Türkiye'nin şimdiye kadar takındığı tavır, benim fikrimce barış sırasında Türklere, müttefiklere katıldıkları takdirde elde edecekleri güçlü konumu sağlamayacaktır.(Timur, 1991:38) Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması, bazı maddeleri dolayısıyla Türkiye'yi savaşa sokucu nitelikteydi. Buna karşılık Antlaşmaya konulan ek bir maddeyle bu antlaşmadan doğan yükümlülükler Türkiye'yi savaşa zorlamayacaktır. Nitekim Almanya'nın Fransa'ya saldırması üzerine, Türkiye, bu protokole dayanarak savaşa girmemiştir. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa katılması yönünde yapılan güçlü baskılar yanında Amerika, Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir politika ile yaklaşmıştır. ABD Başkanı Franklin Roosevelt, Türkiye'nin dış politikasını desteklediklerini belirtmiştir.

Türkiye, savaşa girmesi yönünde yapılan bu baskılara karşılık savaştan devletlerle ilişkileri sıcak tutmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Almanya ile savaş sırasında ticari anlaşmalar imzalamıştır. Ancak Almanya'nın yenilgisi kesinleştikten sonra diplomatik ilişkileri kesmiş ve Birleşmiş Milletler'e katılma hakkını elde etmek içinde 23 Şubat 1945'de Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Türkiye'nin savaş yıllarında izlediği dış politika, savaşın başında Alman yanlısı bir doğrultuda iken, Almanya'nın savaşı kaybedeceği belli olunca bu ülke karşıtı bir politikaya dönüşmüştür.

Savaş sırasında Türk dış politikasının çelişkisi, Türk devlet adamlarının demeçlerine de yansımıştır. Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayında bir konuşma yapan Başbakan Şükrü Saracoğlu, Alman Paktını, " her iki tarafın samimi arzularından doğan ve her iki tarafın ihtiyaçlarına cevap veren bir anlaşma " olduğunu söyleyerek övüyordu. Aynı Başbakan, Almanya'ya savaş ilan edildiği gün, "Türkiye ilk tehlike dakikalarından itibaren sözünü, silahını ve kalbini demokratik devletlerin yanına koydu ve bu güne kadar Meclis ve hükümet olarak aynı yönde yol aldı" şeklinde konuşmuştur.(Timur, 1991:41) Savaştan ülkeler arasında ikili oynama esasına dayalı olan bu politika, Türkiye'nin savaşa girmemesini sağlamasına rağmen, tutarsızlıkları yüzünden olumsuz sonuçlar da doğurmuştur.

İkinci Dünya Savaşını izleyen ilk yılda Türk dış politikasının en önemli sorunu, savaş içinde düştüğü yalnızlıktır. Savaş sırasında Batılı müttefiklerin ABD etrafında ve "Birleşmiş Milletler" adı altında yapmış oldukları sıkı işbirliğinin savaştan sonra da devam ettirilmesi çalışmalarına Sovyetler Birliği'nin de katılması, savaş sonrası Sovyet istekleri karşısında Türkiye'nin,

büyük devletlerin desteğini almasını çok güçleştirmiştir. Savaşın sonunda Türkiye, Almanya'ya savaş ilan etmesiyle katıldığı San Francisco Konferansı'nda bu yalnızlığı belirli ölçüde hissetmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası, Türkiye'yi Batıya yaklaştıran ve özellikle ABD'ne bağlayan nedenler genel olarak siyasal, iktisadi ve ideolojik olmak üzere üç grupta toplanabilir. Türkiye'yi Batının desteğini almasını zorunlu kılan siyasal etkenlerin başında Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emelleri ve bu doğrultuda oluşan Sovyet istekleri gelmektedir. İkinci Dünya Savaşının başlamasından önce dünya üç büyük kampa ayrılmıştır. ABD ile Batı Avrupa devletlerinin oluşturdukları demokratik-kapitalist grup, Hitler Almanyası etrafında toplanan faşist kamp ve Sovyetler Birliği'nin temsil ettiği komünist kamp. Savaşın bitiminde faşist kamp, kapitalist ve komünist kampların işbirliği sayesinde yenilgiye uğratılmıştır. (Gönlübol-Ülman, 1982:199) İkinci Dünya Savaşının bitiminde ABD'nin atom tekeline sahip olması, ortaya çıkan iki blok arasında ABD'nin liderliğindeki Batı bloğunun stratejik üstünlüğü, Türkiye'nin seçimini Batı yönünde yapmasını etkilemiştir. Bunun yanında Türkiye, ordusunun askeri teknolojideki ilerlemeler karşısında ne kadar eski ve yetersiz kaldığını da görmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin Batı ile yakın ilişkilere girmesini, salt askeri nedenler de gerekli kılıyordu. Bu dönemde, iktisadi alanda görülen "çok yönlülük", dış siyasal alanda da çok yönlülüğü ortaya çıkardı. Bu gelişmenin ise siyasal demokrasi alanındaki çoğulculukla hem neden, hem de sonuç ilişkisi içinde olduğu, yani dış politikanın hem çoğulcu demokrasiyi olumlu yönde etkilediği; hem de ülke içindeki çoğulcu demokrasinin dış politikayı etkilediği söylenebilir. (Kürkçüoğlu, 1978:229)Sovyetler Birliği Türkiye ilişkileri İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye'nin izlediği tarafsızlık politikası nedeniyle belli bir düzeyde devam etmiştir. Türk hükümeti 23 Ağustos 1939'da, Alman-Sovyet Saldırmazlık Pakti'nden ve bunun sonucunda Sovyetlerin Türkiye'ye karşı değişen politikasından büyük kuşku duymuştur. Ancak, Almanya Ekim 1940'da Romanya'ya girdikten sonra, ertesi yılın baharında da tüm Balkanları işgal edince hem Sovyetler Birliği'nde hem de Türkiye'de büyük kaygı duyulmuştu. Bunun üzerine Türk ve Sovyet hükümetleri 25 Mart 1941'de 1925 Saldırmazlık Anlaşmasını doğrulayan bir demeç imzalamışlar, birbirlerine karşı tekrar güven duymak istediklerini göstermişlerdir. (Soysal, 1983:637)

Daha sonra Sovyetler Birliği, savaş sonrası dünyada elde ettiği siyasal nüfuz ve askeri gücüne dayanarak, Yalta Konferansını takiben 19 Mart 1945'de bitecek olan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemek istemediğini bildirmiştir. Bu notayı aldığı anda savaş süresince izlediği tarafsızlık politikası nedeniyle yalnızlık içinde

bulunan Türk hükümeti, ilk olarak anlaşma zemini aramıştır. Süresi sona ermekte olan 1925 anlaşmasının yerine yeni ve daha kapsamlı bir anlaşma yapmak yönündeki tekliflere olumlu baktığını ifade etmiştir .(Yerasimos, 1977:1334)

Sovyet istekleri, özellikle Boğazların ortak savunulması teklifi Türkiye'nin egemenlik haklarına yönelik bir hareket olarak yorumlanmış ve Türkiye 22 Ağustos 1946'da karşı bir nota ile cevap vermiştir. Sovyetler Birliği, karşı notaya verdiği cevapta, önceki görüşlerini tekrarlayarak Türkiye'nin açıklamalarını yeterli bulmadıklarını ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Boğazların güvenliğini sağlayamadığını ve düşman gemilerinin geçişine engel olamadığını belirtti. Bu nedenle Boğazların ortak savunulmasının kendi güvenlikleri açısından büyük önem taşıdığını ifade etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den istekleri, savaş sonrasında izleyeceği yayılma politikasının ilk belirtileridir. Türkiye'de geniş yankı ve tepki uyandıran Sovyet istekleri, Türkiye dışında aynı tepkiyle karşılanmamıştır. Batılı devletler ve özellikle ABD, savaş sonrası yeni dünya düzeninin hala Sovyetler Birliği ile sağlanabileceği düşüncesini korumaktaydılar. ABD ve diğer ülkelerin Sovyetlerin yayılcı-irredentist politikalarını anlamaları ancak, Sovyetlerin Yalta anlaşmasına aykırı olarak Polonya üzerindeki davranışlarının ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur.

Avrupa ülkelerinin ve ABD'nin ilgisini Türkiye'ye çekmesine neden olan bir diğer önemli etken de soğuk savaşın ortaya çıkmasıyla Doğu Avrupa'da Sosyalist rejimlerin yerleşme sürecine girmesi olarak gösterilebilir . (Yerasimos, 1977:1334)19 Mart 1945'de Sovyet notasını alan Türkiye, Sovyetler Birliği ile anlaşmasının mümkün olmadığını ve egemenlik ve bağımsızlık haklarının bir bölümünü kaybetmeden bu ülke ile anlaşmasının çok güç olduğunu bir süre sonra görebilmiştir. Bu nedenle, açık biçimde Sovyet yayılmasının güneydeki hedefi haline gelen Türkiye'nin, tehdit karşısında durabilmesi için batılı güvenlik şemsiyesi altına girmesi kaçınılmaz zorunluluk haline gelmektedir.

Savaş sonrası oluşan yeni düzende, dünyada beliren Sovyet tehlikesine karşı koyacak tek güç olarak ABD görünmektedir. Bu nedenle Türkiye, Sovyet istekleriyle karşılaşınca Amerika'nın bu konudaki görüşü önem kazanmıştır. Ancak Amerikan kamuoyu bu sırada Sovyet yayılcı politikasının farkına varmamıştı. Amerikan hükümeti ise, barış ve güvenliğin uluslararası işbirliği ile sağlanabileceğini umuyordu. Bu nedenle Amerikan Dışişleri Bakan Yardımcısı Joseph C. Grew, 7 Temmuz 1945'de Türk Büyükelçisi Ragıp Baydur'a Sovyetlerin Türkiye'ye herhangi bir somut tehdit yönelmediğini belirterek, Türk Hükümetinin Sovyetler Birliği nezdinde giri-

şimde bulunması yolundaki isteğini kabul etmekten kaçınmıştır. Gönübol-
Ülman, 1996:200)

DIŞSAL IDEOLOJİK ETKİLER

İkinci Dünya Savaşı sonrası, faşist yönetimlerin savaşı kaybetmesi aynı zamanda demokrasinin zaferi olarak yorumlanmıştır. Bütün dünyada demokrasi yükselen değer haline gelmiş ve demokratik olmayan ülkeler gözden düşmüştür. Savaş sonrası ortaya çıkan bu ortamda, Tek parti, tek şef sistemi ile yönetilen Türkiye'ye yönelik dünya kamuoyunun baskısı artmıştır. Bu bağlamda, Batı ittifakına girmek isteyen Türkiye, siyasal yapısını demokratikleştirerek demokratik ülkeler yanında yerini almak ve tek parti sistemini sürdürerek dünyada yalnızlığa düşmek gibi iki temel seçenekle karşı karşıya kalmıştır.

1945 yılında "demokrasi cephesi" savaşı kazanmış, askeri zafer demokrasinin de zaferi sayılmış ve demokratik yönetimlerin saygınlığı artmıştır. Türkiye gibi her türlü dış etkene karşı duyarlılık göstermekle beraber, Batının siyasal ve ideolojik etkilerine önemli ölçüde açık olan bir ülke için, 1945 dünyasında yoğunlaşan demokrasi yanlısı ortam yankısız kalmamıştır. Bu etken de öteki etkenlerle birleşip çok partili hayata geçilmesini hızlandırıcı bir etki yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı biterken, dışarıdaki özellikle ABD'deki siyasal ortam, Türkiye'nin siyasal yapısını demokratikleştirmediği takdirde Batıdan beklediği yardımı elde edemeyeceğini gösteriyordu. Birleşmiş Milletler Yasasını onaylamak üzere Nisan 1945'de San Fransisco'ya giden Türk heyeti başkanı Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Reuter Ajansına verdiği demeçte, "Cumhuriyet rejimi siyasi bir kurum olmak özelliği ile modern demokrasinin yolunda azimle ilerlemektedir. Anayasamız en ileri demokratik anayasalarla karşılaştırılabilir; başkalarını da geride bırakır" diyor ve "her demokrat tezahürün savaştan sonra Türkiye'de gelişeceğini" ekliyordu. (Kürkçüoğlu, 1978:231) Bunun yanında dışarıdaki demokrasi gelişmeleri özellikle, İtalya ve Almanya'daki tek parti rejimlerinin çöküşü, Türkiye'deki muhalefet hareketlerine örnek oluşturarak da Türkiye'de çok partili demokrasinin kurulmasına katkıda bulunmuştur.

Demokrat Parti kurucularından Adnan Menderes, 18 Temmuz 1946'da Aydın'da yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Tek parti usulüyle yönetilen ülkeler her yerde yeniliyorlar ve tek parti yönetiminin üstünlüğüne bağlanan umutlar tek tek iflas ediyordu. İşte İkinci Dünya Savaşının kan ve ateş tufanları içinde tek parti zihniyeti böyle yıkıldı. Hiçbir ülke dünyada oluşan büyük olayların ve egemen olan fikir akımlarının etkilerinden uzak olamaz. Ülkemizde de bu etki kendini gösterdi." . (Kürkçüoğlu, 1978:232) Bu bağlamda, Adnan Menderes ve diğer Demokrat Parti kurucuları, tek parti yö-

netiminin, dünyada yükselen demokrasi anlayışına daha fazla dayanamayacağını anlamışlar yeni, güçlü ve halkın desteğini arkasına almış bir muhalefet hareketinin başarıya ulaşacağına inanmışlardı.

Sonuç

Türkiye’de çok parti yaşama geçişin nedenleri üzerinde durulurken iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. İlki, tek parti yöneticilerinin, Türkiye’deki tek parti rejiminden “kurtularak”, demokratik bir rejime adım atma isteğinin çok partili rejime geçilmesinde en önemli etken olduğunu ileri süren görüş. Bu yaklaşımın, içsel ve dışsal dinamiklerin zorlayıcı etkilerini genelde göz ardı ederek, CHP elitinin demokratikleşmede merkezi bir rol üstlendiğini savunmakta olduğu söylenebilir. Resmi tarih görüşü de bu yaklaşım üzerinde şekillenmektedir. Diğeri ise, tek parti yöneticilerinin bu yöndeki kararını dışlamayarak, çok partili yaşama geçişin konjonktürel etkenler ve iç toplumsal dinamiklerin zorlamasıyla gerçekleştiğini savunan yaklaşımdır.

Tek parti döneminin monolitik siyasal yapısı, bu döneme hakim olan görüşler, parti yöneticilerinin söylemleri ve hukuksal düzende yapılan değişiklikler açısından değerlendirildiğinde 1923-1946 periyodunda, tek partili sistemin resmi ideolojinin önemli bir parçası haline geldiği görülecektir. Çok partili yapı ve Türkiye açısından yapılan resmi değerlendirmelere bakıldığında, Türkiye’de Batıda olduğu gibi sınıfların var olmadığı ve bu nedenle sınıf çıkarlarını savunmak için başkaca partilerin kurulmasının da gereksiz olduğu üstünde durulmaktadır. Bu bağlamda, özellikle 1925 yılı ile birlikte giderek genişleyen Takrir-i Sükûn düzeninde, ileride başka partilerin kurulması gerektiği veya tek parti sisteminin geçiciliği konusunda bir ipucunun gözlemlenmediği söylenebilir. Hatta aksine, bu dönemde, tek partili sistemlerin en ideal yapılar olduğu İtalya ve Sovyetler Birliği gibi tek partili totaliter sistemlerin “üstün” siyasal yapılar oluşturduğuna ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Bu noktadan hareket edildiğinde, tek parti döneminde demokrasiye geçiş yönünde güçlü bir istek ve çabanın var olduğunu söylemek oldukça güç görünmektedir. Diğer yandan, 1946 sonrasında çok partili hayatın her an noktalanabileceği endişesinin varlığı, muhalefete yönelik baskılar ve en önemlisi demokratik rejime 14 yıl gibi çok uzun sayılmayacak bir süre sonra ara verilerek seçimle elden çıkan iktidarın darbe ile geri alınması bu savı doğrular niteliktedir.

1925 yılında Takrir-i Sükûn Yasasının sağladığı ortamda tek partili otoriter yapının giderek daha da merkezi hale gelmesi, parlamento ve kamuoyu denetiminden uzak olması, belirlenen politik ve iktisadi hedeflere ulaşılmasını da zora sokmaktadır. Halkın taleplerinin iktidara taşınmasında alternatifsiz tek araç olan parti örgütü, bu işlevi yerine getirmekten uzaktır.

Bu süreç toplumsal ve iktisadi sorunları artırmakta ve giderek içinden çıkmaz bir duruma sokmaktadır. 1930 yılında bir kez daha çok partili hayat denmesinde bulunulmasının altında, sistemi rahatlatacak ve biriken toplumsal muhalefeti kontrollü bir partiye yönelmesini sağlayacak bir projenin varlığı yatmaktadır. Serbest Fırka lideri olarak Fethi Okyar'ın tercih edilmesi ve Paris büyükelçiliğinden çağırılması da, diktatörlük eleştirilerinin ortaya çıktığı bir dönemde ülke dışına yönelik güçlü bir mesaj verme niyetini göstermektedir.

Çok partili hayata geçişin hemen öncesine bakıldığında siyasal iktidarın toplum desteğini büyük ölçüde kaybettiği görülecektir. Bu desteğin ortadan kalktığını gören iktidarın önünde iki seçenek bulunmaktadır; Birincisi, toplumda siyasal iktidara karşı oluşan tepkileri, yine baskıcı yöntemlerle kontrol altında tutmak, ikincisi ise, toplumsal muhalefetin kontrollü bir siyasal muhalefete dönüşmesine izin vermek. İlk seçeneğin o günkü uluslararası koşullar ve ülke içindeki muhalefetin yaygınlaşmış olması nedeniyle kullanılması oldukça güçtür. Böyle bir girişim, demokratik anlayışın hakim olduğu bir dünyada ülkeyi yalnızlığa itebilecek bir etkiyi ortaya çıkartma ve ülke içinde de iktidara yönelik halktan kaynaklanacak sert bir çıkışı yaratma kapasitesine sahiptir. Yani, demokratik muhalefete izin verilmemesi ve tek parti uygulamalarının sürdürülmesi durumunda, iktisadi yönden çok zor durumda olan toplum kesimlerinin, iktidara karşı bir hareketi başlatabilme ve toplumsal patlamaya yol açabilmeleri riski bulunmaktadır. Bu şartlar altında bir siyasal muhalefetin oluşumuna izin vermek siyasal iktidar için en akılcı yol olarak görünmektedir.

Halkın iktidarın faaliyetlerinden dolayı giderek memnuniyetsizliğinin artması ve bunun toplumsal bir karışıklığa dönüşmesi endişesi, ülk edişinde ise Sovyet tehlikesi karşısında batı kampına dahil olamama korkusu, Cumhuriyet Halk Partisi yönetimini zor bir tercihle karşı karşıya bırakmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi, teorik olarak dayandığı halkla, tek parti iktidarı boyunca giderek palazlanarak, savaşın sonrası siyasal bir güç halini alan yeni elit ticari burjuva arasında bir tercih yapmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte, iktidar olma ve inkılâpların korunması ve devamının sağlanabilmesi için halkın tercih edilmesi daha isabetli bir seçenek olarak ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal gruplar tarafından ileri sürülen isteklerin siyasal sistem tarafından karşılanamaması ve bu istekleri bastırmak için devlet tarafından alınan önlemlerin, toplumsal muhalefetin gelişmesinde önemli rolü olduğu söylenebilir. Toplumsal taleplerin iktidara iletilmesinde CHP yetersiz kalmış, başkaca iletim kanallarının açık kalmasını da sisteme ve kendisine karşı

açık bir tehdit olarak algılamıştır. Bu doğrultuda, toplumsal gruplar, iktidara alternatif olabilecek ve kendi isteklerini karşılayabilecek, daha da önemlisi kendilerinin de içinde olabilecekleri, seslerini özgürce duyurabilecekleri bir siyasal yapının özlemine çekmektedirler. Bu istekleri dile getiren bir muhalefet partisi olarak Demokrat Parti'nin, cumhuriyetin kurucusu ve devrimlerin uygulayıcısı olan Cumhuriyet Halk Partisi karşısındaki başarısı da bu doğrultuda açıklanabilir.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş, sanıldığı gibi tek parti yöneticilerinin, başta İsmet İnönü'nün demokratik bir ülke oluşturma amacından çok, pragmatik bir yaklaşımla, içerde toplumdan kaynaklı taleplerin baskısı altında kalan, iktisadi zorluklarla boğuşan ve "aşırı yüklenmiş" sistemin rahatlatılması, aynı zamanda da dış kaynaklı güvenlik sorunlarının aşılması ile iktisadi yardımın sağlanabilmesine yönelik bir tercih olarak karşımıza çıkmakta, tek partili otoriter yapının görünüşte değilse bile, sistemin işleyişi açısından devam etmesi öngörülmektedir. Nitekim, 1946 yılında Demokrat Partinin kurulmasına izin veren siyasal seçkinler, 1950'de seçimle iktidarı devredebilecekleri seçeneği üzerinde durmamış, sistemdeki mevcut denetim mekanizmaları sayesinde iktidarın uzunca bir süre daha elde tutulabileceğini düşünmüşlerdir. Bu bağlamda denebilir ki, demokratik siyasal yaşam ve seçimler, başlangıcından günümüze kadar, Türkiye'de nihai anlamda iktidar değişikliğini sağlayan tek (unique) ve vazgeçilmez araç olarak görülmemiş, gerektiğinde başkaca müdahale ve girişimlerle de iktidar devrinin "asıl" iktidar sahipleri tarafından gerçekleştirilebileceğine inanılmış ve bu yönetime ideolojik meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:3, Ankara, 1981
- Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, Remzi Kitabevi, Cilt:2, İstanbul, 1979
- Boratav, Korkut, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt:2, İstanbul, 1983
- Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1988
- Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982
- Cem, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınları, İstanbul, 1982
- Dumont, Paul, **Mustafa Kemal**, Çeviren: Zeki Çelikkol, Kültür Bakanlığı Yayınları
- Erdoğan, Mustafa, **Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset**, Liberte Yayınları, Ankara, 2008

- Eroğlu, Hamza, **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981
- Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Yayınları, Ankara, 1989
- Gönlübol, Mehmet – Ülman, Haluk, "**Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945–1965**", A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt:21, Ankara, Mart-1966
- Hiç, Mükereem, **Türkiye Ekonomisinin Analizi**, I.Ü. Yayınları, No:54, İstanbul, 1980
- Işıklı, Alpaslan, **Sendikacılık ve Siyaset**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No:334, Ankara, 1972
- İnsel, Ahmet, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1990
- Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967
- Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992
- Kılıçbay, Ahmet, **Türk Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, No:263, Ankara, 1991
- Kürkçüoğlu, Ömer, "**Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenlerin Rolü**", A.Ü.S.B.F Dergisi, No:1-2, Cilt:33, Mart-Haziran, Ankara, 1978
- Levent, Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990
- Öz, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992
- "Siyasal Partiler Demokrat Parti", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920–1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, No:38, Ankara, 1983
- Talas, Cahit – Dilik, Sait – Işıklı, Alpaslan, **Türkiye'de Sendikacılık Hareketi**, A.Ü.S.B.F. Maliye Enstitüsü Yayınları, No:18, Ankara, 1965
- Tekin, Yusuf – Okutan, Çağatay, **Türk Siyasal Hayatı**, Orion yayınları, Ankara, 2009
- Timur, Taner, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991
- Turgut Nükhet, "**Türkiye'de Siyasal Muhalefet Olgusu ve Anlayışı**", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Edit: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Beta Yayınları, İstanbul, 1986
- Turgut, Nükhet, **Siyasal Muhalefet**, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul, 1984
- Türkiye'de Toplumsal ve İktisadi Gelişmenin 50 Yılı**, D.I.E Yayınları, No:683
- Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Gözlem Yayınları, Cilt:3, İstanbul, 1977